

STUDIER I PRÆSTEMANDTALLENE 1677—1687.

Af Gunnar Olsen.

I Tiden 1660—1720 er vore vigtigste Kilder til Viden om Landboforholdene Matriklerne og Amtsstuerregnskaberne. Der er tidligere i »Fortid og Nutid« gjort Rede for de Oplysninger, man kan hente fra Amtsregnskaberne, i det følgende skal denne Redegørelse uddybes paa et enkelt Punkt, nemlig m. H. t. Præstemandtallene, der udgør en væsentlig Bestanddel af Ekstraskatregnskaberne.

Ekstraskatter blev i stort Tal og under mange Former udskrevet i det 17. og i de første Aartier af 18. Aarh. Blandt de hyppigste indenfor Arten kan nævnes Prinsessestyr, Købberskat, Krigsstyr, Rentepengeskot, Tjenestekarle- og Huslejeskat, dertil kan nævnes forskellige Luksusskatter paa Karosser, Bærestole, Parykker, Fontanger og Egetræs Ligkister. Hos C. Christiansen¹⁾ kan man faa Besked om, naar de blev udskrevet, hvem de ramte, hvor store de var, og hvilke Oplysninger, der kan hentes fra dem. Endelig maa nævnes Kvæg-, Kop- og Ildstedskatterne, der indtager en Særstilling, baade i skattemæssig Henseende, idet de ramte saa godt som hele Befolkningen, og med Hensyn til de Oplysninger, de giver om Landboforholdene.

Den første Kopskat blev udskrevet 14. August 1677, den var forbundet med en Skat paa Ildsteder og en Kvægskat, der havde Køer, Heste og Stude til Skatteobjekter. Den næste kom 3. August 1678, denne Gang var Ildstedskatten udeladt, til Gengæld var Kvægskatten udvidet til at ramme Foler og Føl, Ungnød og Kalve, Faar, Geder, Svin og Bistader. En lignende fulgte 11. No-

¹⁾ C. Christiansen: »Om Amtsregnskaberne som historisk Kilde«, *Fortid og Nutid* Bd. IV, p. 1 ff. (1923).

vember 1682, dog skulde der ved denne kun betales halve Takster, til Gengæld kom atter en halv Kop- og Kvægskat 14. September 1683, en hel fulgte 16. August 1684, og samme Skat udskreves 11. December 1685 og 5. Februar 1687. Derefter følger Kopskat i Forbindelse med Ildstedskat, men uden Skat paa Kvæget, 3. Januar 1688, 5. Februar og 9. Juni 1689, 15. Februar og 28. September 1690. 1692 kom en Kop-, Heste- og Ildstedskat, 1699 en Kop-, Heste- og Studeskate. 1704 udskreves en Skat til Landmilitiens Mundering, den udskreves for en Del som Kop- og Hesteskat, 7. November 1711 kom en sidste Kop- og Hesteskat.

Forordningerne inddeler Besætningerne i Klasser til forskellige Takster. Efter Forordningen af 11. November 1682 om en halv Kop- og Kvægskat skal der saaledes af enhver Karoshest, Ridehest eller Hoppe i Købstæderne svares 1 Rdlr., af andre Heste eller Hopper i København og paa Sædegaardene $\frac{1}{2}$ Rdlr., af Heste og Hopper hos Præster, Føgder, Amtsbetjente eller i Købstæderne, der kan bruges til Postvogne eller som Rideheste $\frac{1}{2}$ Rdlr., af andre Heste hos samme 2 Mk., og for Heste under to Aar skal svares 1 Mk. Af Bondeheste paa Landet skal svares 8 Sk., og af Føler under 3 Aar 4 Sk. Af Øxen over 4 Aar paa Sædegaarde, hos Præster og i Købstæderne gives $\frac{1}{2}$ Rdlr., mens Bønderne af samme skal svare 2 Mk. Af Øxen 2—4 Aar gamle og af Køer skal Præster og Sædegaarde give $1\frac{1}{2}$ Mk., Bønderne slipper med 8 Sk. Yngre Nød og Kalve koster for Præster og Sædegaarde 6 Sk., for Bønder 3 Sk. Af hvert Svin og Faar og af hver Ged skal Sædegaarde og Præster give 2 Sk., Bønderne 1. Af hver Bistok gives 4 Sk.

I Forordningen hedder det videre, at ingen skal være forskaaned for den, heller ikke Rytterbønderne.

Om Tilvejebringelsen af Materialet til Grundlag for Skattens Opkrævning hedder det, at enhver Adelsmand eller andre, som har Jordegods, til Amtsskriveren skal indsende en Fortegnelse over alle Mennesker og alt Kvæg, der befinder sig paa hans Gods eller hans tilhørende Bøndergods. Desuden skal enhver Præst indlevere en Fortegnelse over Mennesker og Kvæg i sit Sogn, for sin Umage maa han blive fri for at svare Kopskat af sin Person,

men til Gengæld skal han staa til Rette, hvis der findes at være nogen Fejl i Angivelsen. Hvis nogen forsættlig giver forkerte Oplysninger om sin Besætnings Størrelse, skal han straks, naar det bliver opdaget, betale det besvegne Beløb tidobbelt samt tiltales af Generalfiskalen.

Hvorledes det er gaaet med Godsejernes Indberetninger er uvist, det blev i hvert Fald Præsternes Opgivelser, som blev lagt til Grund for Skattens Opkrævning.

Præsterne synes ikke at have taget Sagen særlig alvorligt, de nøjedes med at lade deres Sognefolk komme til sig og fortælle, hvor mange Folk og hvor stor Besætning der var paa deres Gaarde og Huse. »Dette er som det er blevet mig berettet« slutter Indberetningerne ofte. Saaledes skriver Præsten i Skamstrup-Frydendal Sogne, Holbæk Amt, 1684: Dette saaledes at være udgivet af menige Sognefolk, vidner Peter Arildsen, og Præsten i Nr. Jernløse, Holbæk Amt, siger samme Aar: Dette er det retteste, jeg ved, og som for mig er berettet, dersom nogetsteds anderledes er, da er det mig uvitterligt, og dersom jeg faar bedre Kundskab, saa skal det blive tilkendegivet. Kun i et eneste Tilfælde har jeg set Meddelelse om, at en Bonde har vægret sig ved at opgive sin Besætnings Størrelse. Det er Præsten i Udby, Holbæk Amt, der 1684 beretter om Bonden Christen Olsen: Denne Bonde har ikke hos mig villet angive sit Kvæg, endog jeg to Gange har haft Bud til ham, og kan derfor intet videre derom tegne. Om Hovedgaardenes Besætninger siges ofte: Saaledes er blevet mig berettet af Ridefogden.

Hvor paalidelige Bøndernes Opgivelser var, vil det nu være meget vanskeligt at konstatere; at der i Tilfælde af Fejl er opgivet for lidt, er imidlertid givet, Bønderne har selvfølgelig søgt at slippe saa billigt som muligt fra Skatterne. Paa et Punkt har de uden større Risiko kunnet spare lidt, nemlig ved at opgive nogle af Dyrene yngre, end de var, hvorved de kom ned i en lavere Skatteklasse, men selv om enkelte Føler rettelig skulde være opgivet som Heste og enkelte Ungnød som Køer, kan det dog ikke forrykke Resultatet væsentligt. Der findes ved enkelte Regnskaber Klager over Opgivelserne, men det er altid fra Bønder

eller Husmænd, ær mener de er sat for højt, og i de fleste Tilfælde drejer det sig om syge Mennesker, der er sat i Skat, paa Trods af Forsikringer om, at de intet kan erhverve.

Hvorledes det end forholder sig med Kreaturtællingerne, hvor Fejl vil være vanskelige eller umulige at konstatere, kræver Materialet paa andre Omraader, nemlig med Hensyn til Folketal og med Tallene paa Gaarde og Huse i Landsbyerne, stor Forsigtighed ved Benyttelsen.

Et fuldstændigt Folketal vil Præstemandtallene under ingen Omstændigheder kunne give, idet Kopskatten ikke ramte Børn under 10 Aar, saa disse af den Grund ikke blev anførte i Mandtallet, men heller ikke for de voksnes Vedkommende er Tallene som Regel fyldestgørende. I mange Tilfælde er Inderster og fattige Husfolk ikke anført i Mandtallet, fordi de er saa fattige, at de intet kan formaa at udgive, siger Præsterne ofte. Præsten i Kjølbj, Aalborg Amt, slutter sin Indberetning 1682 saaledes: Findes her nogle Inderster, som er ganske husarme og mere behøver at hjælpes, end de kan give noget. I en Del Tilfælde er dog de, der selv har Hus, eller som bor fast hos andre medtaget, og i ganske enkelte Tilfælde nævnes tillige Navnene paa Folk, der ikke har blivende Sted, men vandrer fra Hus til Hus. Tallet paa dette vandrende Tiggerproletariat skal paa denne Tid have været meget stort²⁾, saa der vil for de fleste Byers Vedkommende blive et større eller mindre Antal Personer, der ikke er kommet med i Opgivelserne.

Præstemandtallenes Angivelse af Byernes Gaarde og Huse kan sammenlignes med Forarbejderne til Chr. d. V.'s Matrikel³⁾, og der viser sig da ofte Uoverensstemmelser. Nogle faa Tal skal anføres til Illustration af Forskellene: Udby Sogn, Holbæk Amt, Udby: Matriklen 20 Gaarde, Præstemandtallet 18; Kidsrup: Matr. 15, Pr. 13; Løsserup: Matr. 14, Pr. 12, Søstrup Sogn, Holbæk Amt, Søstrup: Matr. 8, Pr. 7; Sadsrup: Matr. 9, Pr. 6; Borup: Matr. 4, Pr. 1, Grandløse Sogn, Holbæk Amt-St. Grandløse:

²⁾ Gustav Bang: Kirkebogsstudier p. 25 flg.

³⁾ For dennes Vedkommende er overalt benyttet Tallene fra Henrik Pedersen: De danske Landbrug.

Matr. 10, Pr. 7; Vipperød: Matr. 4, Pr. 2; Dragerup: Matr. 7, Pr. 6, Tjebberup: Matr. 7, Pr. 5.

Paa Sjælland ligger Præstemandtallenes Gaardtal saa godt som altid under Matriklens Tal. Forklaringen herpaa maa sikkert søges i Ødegaardsfænomenet, Nordvestsjælland havde den største Ødegaardsprocent i hele Landet⁴⁾. For Sjællands Vedkommende kan der dog i ikke saa faa Tilfælde findes Overensstemmelse mellem Matriklen og Præstemandtallene, hvad Gaardtallene angaar; i de jyske Landsbyer hænder det kun sjældent. I mange Tilfælde er det overhovedet ikke til at skelne mellem Gaarde og Huse, idet Præsterne intetsonhelst angiver om, hvad der er det ene, og hvad der er det andet, og Besætningernes Størrelse giver oftest intet Fingerpeg, der kan hjælpe til en Afgørelse, da Bøndernes Besætninger er saa smaa. Naar der af Præsterne er skelnet mellem Gaarde og Huse, viser det sig ofte, at der er flere Gaarde, end angivet af Henrik Pedersen. Forklaringen paa dette er sandsynligvis den, der er givet af F. Skrubbeltrang⁵⁾, nemlig at den af Henrik Pedersen anvendte Grænse mellem Gaarde og Huse — under 1 Td. Htk.: Hus, over 1 Td. Htk.: Gaard — ikke var fastslaaet paa Tidspunktet for Matriklens Tilblivelse.

De i det foregaaende omtalte Præstemandtallene findes i Rigsarkivet mellem Amtstuerregnskaberne. De originale Præsteindberetninger er imidlertid kun bevaret i de færreste Tilfælde, fra en lang Række Amter findes kun de af Amtsskriveren paa Grundlag af Præsteindberetningerne udarbejdede Protokoller.

Præstemandtallene er meget uensartet udarbejdede. Nogle Præster meddelte kun det allernødtørftigste, Soggenes og Byernes Navne, Navnene paa Gaardenes og Husenes Ejere, Bøndernes og Husmændenes Navne, dertil anføres kort om Manden var gift eller ikke, samt Antallet af Tjenestefolk og Børn over 10 Aar og af de forskellige Kreaturer. De kunde endog slaa saavel Køer og Ungstude som Faar og Svin sammen i en Rubrik. Tal og Navne paa de fattigste Husfolk og Inderster er ligeledes, som før nævnt, ofte udeladte.

⁴⁾ Henrik Pedersen: Ødegaarde, II, T. 4 R. VIII, p. 196 (Festskrift til E. Holm).

⁵⁾ F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, p. 16.

Fra denne Kortfattetthed er der en lang Række Variationer op til de fyldigste Indberetninger; de fleste Præster skelner mellem Børn og Tjenestefolk, mellem Sønner og Døtre og mellem Karle, Dreng og Piger. Somme bringer Navnene paa saavel Hustru som Børn og Tjenestefolk. I visse Tilfælde anføres blot Navnene, ikke om Vedkommende er Barn eller Tyende, ofte tyder Navnet paa, at der er Tale om et Barn.

For Kvægets Vedkommende byder Specificeringen paa mange Variationer. Der skelnes næsten altid mellem Heste og Hopper og ofte mellem Foler og Føl, nu og da bruges Udtrykket Plage og Føl. Paa Hovedgaardene skelnes mellem Rideheste, Vognheste og Arbejdsheste, nu og da nævnes Udgangsøg. Paa Præstegaardene nævnes undertiden Postheste. Blandt Kvæget skelnes mellem Køer, Ungnød og Kalve, enkelte Gange mellem Kalve, Fjorkalve og Ungnød. Tyre nævnes kun sjældent. I et Par Tilfælde er Plovstude nævnt. Faarene og Vædderne er kun sjældent adskilt, men det hænder dog. Mellem Svinene nævnes enkelte Gange en So eller flere Søer, enkelte Gange en So med Grise, men aldrig Orner. De faa Gange Geder optræder, er der som Regel skelnet mellem Geder og Bukke.

Til den rent saglige Opregning af Tal kan undertiden være føjet Forklaringer paa et eller andet Fænomen eller smaa subjektive Bemærkninger. F. Eks. angives Kvægsygdum som Grund for en Besætnings ringe Størrelse. Præsten i Asmindrup, Holbæk Amt, benytter Lejligheden til at klage over sine ringe Kaar, han kan ikke tillade sig at holde Rideheste, men maa nøjes med smaa Bondebæster. Præsten i Butterup, Holbæk Amt, taler bestandig om sit fattige og øde Sogn. Nu og da føjes Bemærkninger til Byer og Hovedgaarde som: »En meget ringe Herregaard« eller: »den ganske forarmede By«.

Størst er Forskellen, naar Præsterne kommer til Omtalen af de gamle og fattige. Mens mange Præster affejer hele Flokken under et med en kort Bemærkning om dens store Fattigdom, nævner andre Navne og omtrentlig Alder, gamle, ældgamle, højaldrende eller i 70erne, dertil varieres Udtrykket for deres Fattigdom og Skrøbelighed paa mangfoldige Maader.

Som Kilder betragtet er Protokollerne af langt ringere Værdi end de originale Præstemantal. Først og fremmest er kun de Personer, der kom til at betale Skatten, anførte, vi maa derfor savne Oplysningerne om de gamle og fattige, dernæst er Præsternes Opgivelser stærkt sammentrukne, Kreaturer i samme Skatteklasser er som Regel slaaet sammen i een Rubrik, saaledes næsten altid Faar og Svin, ofte Ungstude og Køer og i enkelte Tilfælde, saaledes for Aarhus (Havreballegaards), Kalø og Stjernholm Amter, endog Heste, Køer og Stude, for disse Amter opstilles de enkelte Gaardes Besætninger ikke, men Kreaturerne er lagt sammen Sogn for Sogn. Endelig er Præsternes forklarende Smaa-bemærkninger ganske udeladte. Trods Materialets forskellige Kildeværdi og trods dets Uensartethed kan der hentes mange Oplysninger fra det. For Lokalhistorikere vil det i mange Tilfælde kunne blive en Guldgrube. Til mere omfattende Undersøgelser, kræver det i hvert Fald et meget stort Arbejde at naa fyldestgørende Resultater fra det. Hidtil er dette Materiale kun benyttet i ringe Grad. Først F. Skrubbeltang har i sin nylig udkomne Disputats *Husmand og Inderste* taget det i Brug, især til Belysning af Befolkningens Størrelse og sociale Forhold, men ogsaa Kvægtællingerne har han benyttet til Redegørelse for Husmænds og Indersters Kvæghold.

I det følgende skal gives nogle Prøver paa Materialets Art og paa, hvorledes det kan benyttes. Tiden har kun tilladt Gennemgang af en Brøkdel af det mægtige Materiale, de fundne Resultater fremlægges derfor med alt muligt Forbehold. Undersøgelserne omfatter Kvægholdet hos Bønder, Præster og paa Hovedgaarde.

For Hovedgaardenes Vedkommende foreligger der hist og her nogle Tal angaaende Besætningernes Størrelse i sidste Halvdel af 17. Aarh., især hos Christensen — Hørsholm⁶⁾. For Bøndernes Vedkommende bruges vist hyppigt endnu den gamle Kliché om de 8—10 Heste og de 2—3 Køer paa en Bondegaard, Tal, der sandsynligvis har Gyldighed for Stavnsbaandstiden; her har man

⁶⁾ C. Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Studier, II, især p. 99.

saa fundet dem og senere projiceret dem tilbage gennem Historien⁷⁾.

Christensen — Hørsholm ræsonnerer noget over Forholdene, han anfører adskillige Udtalelser, bl. a. Riegels, der i »Femte Christians Historie« siger, at en Helgaard har 2 Køer, 2 Ungnod, 12 Faar og 8 Heste, han konkluderer, at Forholdene var værst paa Sjælland, hvor der kun fandtes 1 højst 2 Køer paa en Fæstegaard, i trange Tider stundom slet ingen.

De fundne Resultater vil blive forelagt i en Række Tabeller.

Tabel I viser Kreaturerens Antal i en Række Landsbyer i Holbæk Amt. De 214 Gaarde, der indgaar i Beregningen, havde tilsammen 1028 Heste, det giver et Gennemsnit paa knap 5 Heste pr. Gaard, altsaa betydeligt mindre end de Tal, der kendes fra Stavnsbaandets sidste Aar. De 1102 Stykker Kvæg giver et Gennemsnit paa lidt over 5 pr. Gaard, just ikke noget imponerende Tal, men dog mere end angivet af Riegels og antaget af Christensen — Hørsholm. Af Faar bliver der ligeledes o. 5 pr. Gaard, men af Svin er Gennemsnittet kun lidt over 2 og af Bistader knap 1 pr. Gaard. Antallet af Kvæg er lidt større end Antallet af Heste, dette strider ogsaa mod den gamle Opfattelse, Faaretallet er lig Kvægtallet, det overrasker noget, et større Faaretal var at vente.

Om Hestenes Kvalitet gives ingen Oplysninger, men det store Antal Føl og Foler viser, at Tillægget har været stort, Hestenes Gennemsnitsalder maa derfor have været relativ lav, det er altsaa forkert, naar der sommetider anføres, at Bøndernes Hestebesætninger væsentlig bestod af gamle, udlevede Øg.

Tallene for de enkelte Landsbyer er ret jævne, for de fleste har det ligget omkring Gennemsnittet, lavest ligger Bakkerup med kun to Heste pr. Gaard, højst Trønninge med over 8 pr. Gaard. Forholdet mellem Heste og Foler varierer stærkt. En enkelt By, Bognæs, har flere Foler end Heste, Tjebberup derimod over otte Gange saa mange Heste som Foler.

⁷⁾ Skrubbeltrang gør ogsaa opmærksom paa, at de ikke har Gyldighed for 17. Aarh.'s sidste Halvdel. »Husmand og Inderste« p. 161.

Tabel I. *Holbæk Amt, 1682. Landsbyer.*

	Antal Gaarde	Heste	Foler og Fol	Ialt Heste	Køer	Ungnød og Kalve	Stude	Ialt Kvæg	Faar	Svin	Bistader
Lille Grandløse	5	18	4	22	7	7	1	15	43	7	4
Lille Grandløse ..	5	18	4	22	7	7	1	15	43	7	4
Tjebberup	5	17	2	18	7	7	—	14	26	6	4
Tingtved	5	16	6	22	9	3	—	12	18	7	2
Dragerup	6	23	—	23	12	8	3	23	40	3	5
Sadserup	6	22	6	28	12	18	—	30	41	29	9
Bognæs	6	16	17	33	10	18	4	32	52	11	5
Gurede	6	25	6	31	10	14	—	24	32	14	2
Audebo	6	24	5	29	20 ¹	18	—	38	38	20	6
Bakkerup	6	9	3	12	12	3	—	15	3	4	7
St. Grandløse	7	22	4	26	17	11	1	29	43	13	7
Søstrup	7	17	5	22	15	5	3	23	24	6	1
Sdr. Vallinderød ..	8	36	7	43	37	32	—	67	48	15	21
Sørninge	8	20	10	30	21	20	—	41	43	8	7
Vented	8	18	5	23	17	7	—	24	2	7	5
Stenlille	9	32	6	38	21	17	10	48	35	23	5
Maarsø	11	39	11	50	27	30	—	57	40	20	6
Trønninge	11	66	25	91	54	40	19	113	80	74	24
Bukkerup	12	45	10	55	32	25	—	57	72	28	8
Løsserup	12	47	32	79	37	51	10	98	87	26	17
Mørkøv	12	49	18	67	41	36	9	86	59	30	9
Kidserup	13	51	29	80	36	43	17	96	81	19	34
Udby	17	58	30	88	37	41	15	93	101	29	15
Hagedsted	28	88	29	117	42	23	—	65	97	50	9
Ialt	214	758	270	1028	533	477	92	1102	1100	443	182

¹⁾ Køer og Stude er slaact sammen.

Tallene for Køer og Ungnød viser et endnu kraftigere Tillæg end for Hestenes Vedkommende; da alle Bøndernes Stude var under 4 Aar, har Ungkvæget altsaa været i absolut Flertal, det store Tillæg har øjensynligt fundet Sted, for at man kunde sælge Kalve og Ungnød til Studeopdrætterne. Selvom Kvægets Mælkeydelse er ukendt, er det dog usandsynligt, at der kan have fundet nogen større Smørproduktion Sted. Studedefningen har kun spillet en ringe Rolle for Bønderne, i Halvdelen af Byerne har man overhovedet ikke haft Stude, kun i seks af Byerne har de spillet

en lille Rolle. Undersøger man Tallene for de enkelte Gaarde viser det sig, at Studene som Regel ejedes af faa Bønder i Byen, de kunde sommetider have en 5—6 Stude hver, ialt havde 37 af de 214 Gaarde Stude (ca. 17 pCt.).

Kvægholdets Størrelse i Forhold til Gaardtallet varierer stærkt mellem Byerne; Hagedsted, Tingtved og Bakkerup ligger meget lavt, højst ligger Trønninge med over 10 Stkr. pr. Gaard, Sdr. Vallinderød har over 8 pr. Gaard. Byerne med de smaa Tal mangler ganske Stude, og Ungkvæget er kun svagt repræsenteret, Forholdet mellem Køerne er mere lige. Tallene for de enkelte Gaarde viser, at næsten alle Bønderne havde en eller flere Køer, kun 5 Gaarde, eller knap 2 pCt., havde ingen Køer, og kun to manglede baade Køer og Ungkvæg. Det største Antal Køer, som findes paa en Gaard er 12, men det er en Undtagelse. Kun 13 Gaarde har 6 Køer eller derover. For Ungkvæget er Variationerne større, det tyder paa, at Gaardene som Regel har haft de til Gaardenes Mælke- og Smørforsyning nødvendige Køer og ingen derudover, men en Del Gaarde har haft et større Opdræt med Salg for Øje.

Faareholdet var ret ujævnt fordelt. Vented mangler, uvist af hvilken Grund, næsten ganske Faar, kun en af Byens 8 Gaarde har 2. Overhovedet hører det ikke til Sjældenhederne, at der ikke findes Faar paa Gaardene. Til Gengæld er 10 Faar eller mere paa en Gaard ingen Sjældenhed, to Gaarde har 20 hver. Svinene var meget ujævnt fordelt mellem Byerne; Dragerup, Bakkerup, Vented og Sørninge var meget slet forsynede, Trønninge er her som andetsteds langt den bedst stillede. For de enkelte Gaarde var 1—2 Stkr. det sædvanlige, 27 Gaarde havde slet ingen. Større Svinebesætninger var sjældne, en Gaard havde 12, en anden 11 Svin.

Bistader fandtes kun ved faa Gaarde, til Gengæld havde disse ofte mange; 10, 12 og 15 Stader forekommer paa enkelte Gaarde.

Betragter man de enkelte Byers samlede Kreaturhold (Bistaderne ikke medregnet) ses, at Trønninges Bønder gennemgaaende har langt de største Besætninger. Byen har ialt 358 Kreaturer eller ca. 35 pr. Gaard. Der er et langt Spring til den næste, Sdr.

Vallinderød, der har ca. 22 pr. Gaard, saa følger Kidserup og Bognæs med 21 pr. Gaard, og Mørkøv har 20. I Bunden ligger Vented med kun 7 pr. Gaard, Hagested har ca. 12.

Tabel II viser Husdyrbestanden i en Række lollandske Landsbyer (Aalholm Amt).

I Gennemsnit har hver Gaard knap 5 Heste, knap 4 Stkr. Kvæg, lidt over 3 Faar og knap 2 Svin, alt ialt er Tallene noget mindre end Tallene for Sjælland. Hestetallet er større end Kvægtallet, dette er igen større end Faaretallet. Føl og Foler udgør her kun $\frac{1}{4}$ af Hestebestanden mod $\frac{1}{3}$ paa Sjælland. Ogsaa Ungkvæget spiller en forholdsvis mindre Rolle end paa Sjælland. Stude findes saa godt som ikke.

Tabel II. *Lolland, Aalholm Amt. 1682. Landsbyer.*

	Antal Gaarde	Heste	Foler og Føl	Ialt Heste	Koer	Ungnød og Kalve	Stude	Ialt Kvæg	Faar	Svin	Bistader
Hillestrup . . .	4	11	2	13	8	2	—	10	9	11	1
Aagerup	5	17	5	22	7	5	—	12	14	5	—
Karleby	5	18	4	22	12	9	—	21	26	7	3
Sløserup	6	26	1	27	14	3	—	17	32	6	1
Refshale	6	23	—	23	13	6	—	19	29	9	2
Forneby	7	22	7	29	10	11	—	21	11	27	2
Langet	8	28	3	31	34	9	—	43	10	9	4
Paarup	8	35	13	48	35	27	—	62	36	34	9
Krønge	9	33	1	34	22	9	—	31	13	19	1
Fjelde	10	36	6	42	21	13	4	38	30	6	4
Bandholm	13	58	11	69	42	19	—	61	51	30	4
Ringsebølle	14	37	23	60	28	15	—	43	49	29	4
Grænge	17	82	28	110	50	27	4	81	35	37	9
Torslunde	17	48	10	58	40	26	2	68	104	56	17
Sædinge	18	43	23	66	10	16	—	26	19	18	3
Maglemer	22	107	18	125	61	40	4	105	76	33	9
Ialt	169	626	155	781	407	237	14	658	544	336	73

Hestene er jævnt fordelt i Forhold til Byernes Gaardantal, Paarup og Grænge har hver 6 pr. Gaard, Torslunde og Sædinge kun lidt over 3. Gaarde helt uden Heste forekommer kun i to Tilfælde, derimod mangler en Masse Gaarde Opdræt.

Kvæget viser en ret uregelmæssig Fordeling mellem Byerne. Paarup med 8 Gaarde har 62 Stkr., Sædinge med 18 kun 26. Efter Tallene fra de enkelte Gaarde havde 11 Gaarde i Sædinge ingen Køer, 8 intet Ungkvæg, og 6 Gaarde manglede baade Køer og Ungkvæg. Ialt manglede 22 Gaarde (ca. 13 pCt.) Køer, 12 Gaarde (ca. 8 pCt.) baade Køer og Ungkvæg. Det største Antal Køer paa en Gaard var 9, af Ungkvæg har en Gaard 11. Kun 9 Gaarde havde Stude, ingen mere end 2.

Flere af Byerne har kun faa Faar, ogsaa her ligger Sædinge i Bunden. I Virkeligheden har kun 6 af Byens Gaarde Faar, mens 12 er uden. Ialt er 41 Gaarde (ca. 25 pCt.) uden Faar. En enkelt Gaard har 14 Faar, nogle andre 10 hver.

Svinholdet er ikke imponerende, dog har Paarup og Bandholm o. 4 pr. Gaard. Aagerup og Sædinge har kun en pr. Gaard. Mange Gaarde har overhovedet ikke Svin, det gælder for ialt 48 (ca. 29 pCt.).

Af samtlige Byer er Paarup den bedst stillede med ca. 23 Kreaturer i Gennemsnit, Grænge har 15, Sædinge kun 7.

Tabel III viser Forholdene i en Række fyenske Landsbyer i Odense Amt. Gennemsnittet pr. Gaard er 3—4 Heste, 3—4 Køer, o. 4 Faar og knap 2 Svin. Hvad Kvæg og Heste angaar er Tal-

Tabel III. *Fyn, Odense Amt, 1682. Landsbyer.*

	Antal Gaarde	Heste	Foler og Fol	Ialt Heste	Køer	Ungnød og Kalve	Stude	Ialt Kvæg	Faar	Svin	Bistader
Gundestrup . . .	3	6	4	10	6	3	—	9	10	3	2
Højbjerg . . .	4	10	4	14	12	5	—	17	15	3	3
Svenstrup . . .	6	17	4	21	14	13	—	27	35	12	11
Otterup	6	25	5	30	16	17	3	36	51	12	7
Nislev	6	16	—	16	14	5	—	19	26	11	3
Ubberud	8	17	10	27	16	16	—	32	14	14	7
Stenløse	9	20	11	31	16	7	—	23	34	19	8
Hjorslev	11	26	3	29	19	15	1	35	46	9	—
Volderslev . . .	17	31	18	49	24	16	—	40	60	29	7
Brylle	25	57	46	103	49	49	4	102	79	41	16
Ialt	95	225	105	330	186	146	8	340	370	153	54

lene lidt mindre end de lollandske, for Faarene større. Opdrættet er stort, baade hvad Heste og Køer angaar, Antallet af fuldt arbejdsdygtige Heste og mælkeydende Køer er altsaa ret ringe. Tabellen viser en jævn Fordeling mellem Byerne for Hestenes Vedkommende, det samme er Tilfældet for de enkelte Gaarde, ingen Gaard er helt uden Heste, og ingen Gaard har over 6 Heste. Ogsaa Kvæget er jævnt fordelt, saavel mellem Byerne som mellem Gaardene. Kun Otterup rager frem blandt Byerne med 6 Stykker Kvæg pr. Gaard. Kun en eneste Gaard mangler ganske Køer, og da den har to Stykker Ungkvæg, er ikke en eneste Gaard helt uden Kvæg. En eller to Køer er det almindelige paa Gaardene, og de fleste Gaarde har tilsvarende Ungkvæg. De største Kvægbesætninger er 7 og 6 paa en Gaard. Kun 5 Gaarde har Stude.

8 Gaarde (9 pCt.) mangler Faar, et Par Gaarde har 12 Faar hver, iøvrigt er ogsaa Faarene ret jævnt fordelt. Otterup rager dog ogsaa hvad Faarene angaar frem foran de øvrige Byer, idet den i Gennemsnit har over 8 Faar pr. Gaard. Svinene fordeler sig ogsaa ret jævnt mellem Byerne, kun Hjorslevs Bestand er bemærkelsesværdig ringe. Af Gaardene mangler ialt 7 Svin. Bistaderne er ret ulige fordelt mellem Byerne, men mellem Byernes Gaarde er de jævnt fordelt. Otterup har de største Besætninger i Gennemsnit pr. Gaard med 21 Kreaturer, Hjorslev ligger lavest med 11. Forskellen er ikke saa stor som mellem Trønninge og Vented og mellem Paarup og Sædinge paa henholdsvis Sjælland og Lolland-Falster.

Tabel IV viser Kvægtallene⁸⁾ fra østjyske Byer (Aakjær Amt, Hads Herred).

For Heste er Gennemsnittet som paa Fyn 3—4 Stkr. pr. Gaard, for Kvæg 5 ligesom Sjællands; da Faar og Svin er samlede i en Rubrik, kan der ikke for deres Vedkommende foretages Sammenligninger med de andre Landsdele. Kvæget forekommer i langt

⁸⁾ Tallene stammer fra Amtsskriverens Protokol. Denne eller maaske Præsterne, som sendte Indberetningerne, har overalt, hvor der forekom baade Faar og Svin paa en Gaard, slaaet dem sammen i en Rubrik. De i Tabellen forekommende Tal for Svin og Faar stammer fra Gaarde, der enten kun havde Svin eller Faar.

større Tal end Hestene. Hesteopdrættet er relativt lille, Kvægopdrættet meget stort, Studene spiller her en ret betydelig Rolle. Bistadernes Antal svarer omtrent til Antallet paa Sjælland. Hestene er meget jævnt fordelte baade mellem Byerne og mellem Byernes Gaarde, flest har Falling, op mod 5 pr. Gaard. Ingen Gaarde er helt uden Heste; den største Hestebesætning for en enkelt Gaard er 6.

Tabel IV. Østjylland, Aakjær Amt. 1682. Landsbyer.

	Antal Gaarde	Heste	Føl og Fol	Ialt Heste	Køer	Ungnød og Kalve	Stude	Ialt Kvæg	Faar	Svin	Faar + Svin	Bistader
Tendrup	3	6	3	9	7	9	6	22	—	—	31	5
Morsholt	5	12	2	20	14	14	3	31	—	—	65	5
Hundslund	6	16	2	18	13	11	—	24	26	1	17	2
Røert	7	19	2	21	20	16	90	46	31	—	21	4
Hadrup	7	13	8	21	16	11	7	34	9	—	38	6
Ondrup	8	23	4	27	14	16	8	38	—	—	82	13
Bjerreager	9	23	7	30	21	18	11	50	15	—	52	6
Sondrup	9	22	3	25	14	15	—	29	21	—	25	3
Trustrup	10	19	6	25	15	16	2	33	17	—	30	6
Rude	10	22	9	31	21	10	11	42	16	1	27	3
Falling	10	34	13	47	23	27	7	57	—	—	69	6
Fillerup	13	36	7	43	33	21	13	67	17	—	21	15
Aalstrup	14	36	11	47	29	23	12	64	—	—	77	4
Ialt	111	281	77	358	230	207	100	537	152	2	555	78

Smaa-byerne Tendrup, Mosholt og Røert er særdeles velforsynede med Kvæg, svagest staar Trustrup. Mellem Gaardene er Fordelingen jævn, kun to Gaarde er uden Køer, den ene af disse er helt blottet for Kvæg. Den største Kvægbesætning er paa 19 Stykker, hvoriblandt 6 Stude, Studene betyder mere her end i nogen anden Landsdel, 58 Gaarde af 111 har Stude i deres Besætninger. Bistader findes paa 45 Gaarde, en eller to pr. Gaard er det sædvanlige.

Tabel V viser Kreaturtallene fra en Række vestjyske Landsbyer. Gennemsnitstallene er smaa, knap to Heste er der pr. Gaard, o. 3 Stkr. Kvæg, 4 Faar, men ikke engang en Gris paa hver Gaard. Kvæget er langt talrigere end Hestene, Faarene

igen talrigere end Kvæget; der er over dobbelt saa mange Faar som Heste. Svin forekommer kun i ringe Mængde.

Tabel V. *Vestjylland, Lundenæs-Bøvling Amt. 1682. Landsbyer.*

	Antal Gaarde	Heste	Føler og Føl	Ialt Heste	Koer	Ungnød og Kalve	Stude	Ialt Kvæg	Faar	Svin	Bistader
Ounbøl	4	8	—	8	6	4	2	12	—	5	1
Sandager	4	4	3	7	4	7	—	11	10	2	—
Bækbo	5	2	6	8	7	2	—	9	18	2	1
Dalager	6	6	7	13	11	11	5	27	35	5	3
Yderik	6	9	2	11	9	8	2	19	26	1	2
Debelmose	8	5	2	7	8	5	1	14	31	1	3
Sig	9	17	1	18	17	16	1	34	31	—	3
Nr. Bork	22	35	6	41	37	19	8	64	88	17	3
Ialt.	58	86	27	113	99	72	19	190	239	33	16

Ungkvæget udgør en meget stor Del af Kvæget, det synes at være opdrættet for at sælges til Studeopdrætterne. Mellem Hestene spiller Opdrættet samme Rolle, som det gør paa Sjælland. Hestene er jævnt fordelt i Forhold til Byernes Gaardtal, kun een, Debelmose, er meget svagt forsynet. Gaarde helt uden Heste forekommer, men de er faa, til Gengæld har meget faa Gaarde flere end to Heste. Kvæget er jævnt fordelt ligesom Hestene. Ingen af de foreliggende Gaarde er uden Kvæg og kun et Faatal har tre eller derover, en enkelt Gaard naar op paa 6 Stkr. Kvæg, men det er absolut en Undtagelse. Stude findes ialt paa 10 Gaarde, en enkelt Gaard har 3.

Faaret er det eneste Husdyr, der forekommer i lidt større Tal paa Gaardene, nogle Gaarde har 7—8 Stkr. Adskillige Gaarde har slet ingen Faar, det gælder saaledes om de fire Gaarde i Ounbøl. Svin forekommer kun yderst sparsomt. To af Gaardene har to Svin, 28 1 Svin hver, 27 slet ingen. Bistader findes saa godt som kun i Enkelttal ved Gaardene.

Dalager har gennemsnitlig 13 Kreaturer pr. Gaard, Ounbøl kun 6.

Tabel VI er fra Vendsyssel og Hanherrederne (Børglum, Aastrup og Sejlstrup Amter).

Tabel VI. *Vendsyssel, Borglum Amt, 1682. Landsbyer.*

	Antal Gaarde	Heste	Foler og Føl	Ialt Heste	Koer	Ungnod og Kalve	Stude	Ialt Kvæg	Faar	Svin	Bistader
Vrangbæk . . .	4	4	3	7	4	2	—	6	6	—	—
Flegum	4	7	3	10	7	3	1	11	2	5	—
Povlstrup . . .	5	3	5	8	2	1	—	3	7	4	—
Vogn	7	8	—	8	5	—	—	5	7	—	—
Jelstrup	7	—	4	4	8	11	—	19	23	3	—
Hundelev . . .	17	2	2	2	26	13	—	39	42	10	—
Gjølstrup . . .	8	2	2	4	7	3	—	10	16	3	1
Tislum ¹	9	6	2	8	6	1	—	7	12	—	—
Mosbjerg . . .	10	12	2	14	8	2	—	10	27	1	—
Furreby	11	16	8	24	15	5	1	21	24	11	1
Guldagger . . .	12	10	9	19	7	10	—	17	13	5	—
Torslev	30	45	17	62	30	27	1	58	78	29	—
Ialt.	124	113	57	170	125	78	3	206	256	71	2

¹ Den forarmede lille By.

Vendsyssel møder med de laveste Tal blandt Landsdelene, for Heste er Gennemsnittet kun godt 1 pr. Gaard, for Kvæg knap 2, for Faar lidt over 2, for Svin langt under 1 pr. Gaard. Kun med Hensyn til Gennemsnittallet for Svin ligger Vestjylland lige saa lavt. Bistader er en stor Sjældenhed. Baade Hesteopdrættet og Kvægopdrættet er stort, i Gennemsnit har der altsaa ikke engang været een fuldt arbejdsdygtig Hest pr. Gaard og kun een ydedygtig Ko. Tabellen viser, at en Landsby, Hundelev, overhovedet ikke havde en udvokset Hest og kun to Foler. Hvordan fik man dyrket Jorden der? Jelstrup, Gjølstrup og Tislum har ligeledes meget smaa Hestebesætninger. Flegum, Furreby og Torslunde er nogenlunde forsynede med Heste, i Torslev er kun 3 Gaarde uden voksne Heste, og hver af de tre har en Fole, ellers forekommer Gaarde uden Heste almindeligt i samtlige Byer. Større Hestebesætninger forekommer intetsteds, enkelte Gaarde har 3 Heste ialt, en eneste 4.

Kvæget viser en meget jævn Fordeling. 25 Gaarde mangler dog Køer, 15 af disse har heller intet Ungkvæg. Blandt Byerne er det især Guldager, Mosbjerg og Tislum, der er ringe stillede i

saa Henseende. Torslev viser en særdeles ligelig Fordeling. Af Byens 30 Gaarde har en 2 Køer, en ingen Ko og 28 1 Ko hver. Trods dette findes dog den største i samtlige Byer forekommende Kvægbesætning her, den er paa 5 Stkr. ialt (2 Køer + 3 Stkr. Ungkvæg). Stude er rene Undtagelser i Vendsyssel. 10 Gaarde har ingen Faar, af disse findes de tre i Flegum, iøvrigt er 2 eller 3 det almindeligste, nogle Gaarde har 4—5 Stkr., en enkelt har 6. I Vrangbæk, Vogn og Tislum findes overhovedet ikke Svin, i Mosbjerg kun et eneste. Torslev, Furreby og Flegum har ca. 1 pr. Gaard.

Furreby har flest Kreaturer pr. Gaard, lidt over 8, Torslev har lidt under 8, Tislum er meget ringe stillet, der findes gennemgaaende kun 3 pr. Gaard. Torslev er bemærkelsesværdig ved den overordentlige ligelige Fordeling mellem Gaardene, alle Gaarde har Heste, alle Kvæg og alle Faar, dog mangler de 10 af Gaardene Svin.

Alt ialt fremgaar det af Tabellen, at Vendsyssel var overordentlig ringe stillet, hvad Husdyr angaar.

Materialet til de foregaaende Tabeller er ikke stort, for lille til at videregaaende Slutninger kan drages. Gennemlæsning af en Række Præstemantal giver imidlertid det Indtryk, at Tabellernes Angivelser svarer nogenlunde til det for hver Landsdel gældende Forhold, for Vestjylland er Forholdene dog maaske noget ugunstigere, end det fremgaar af Tabellen. Nogle Ændringer i Billedet og i hvert Fald en større Sikkerhed i Bedømmelsen vilde et større Materiale selvfølgelig give.

Sammenligner man de forskellige Landsdele paa Grundlag af det foreliggende Materiale bliver Resultatet:

	Kreaturer pr. Gaard				Kreaturer ialt
	Heste	Kvæg	Faar	Svin	
Sjælland	4,8	5,1	5,1	2,1	17,1
Lolland	4,6	3,3	3,2	2,0	14,1
Fyn	3,5	3,6	3,9	1,6	12,6
Østjylland	3,2	4,8	7,2		15,2
Vestjylland	2,0	3,3	4,1	0,6	10,0
Vendsyssel	1,4	1,7	2,1	0,5	5,8

Tallene er overalt meget smaa set fra et Nutidsstandpunkt, men Forskellene mellem Landsdele er overordentlig store. Sjælland er alt ialt den bedst stillede Landsdel, kun m. H. t. Faar og Svin kommer Østjylland op paa Siden af den. Østjyllands Kvægtal er heller ikke meget ringere end Sjællands, og Forskellen mellem Lollands og Sjællands Hestehold er ikke stor, men ellers ligger Sjælland overalt betydeligt over de andre Landsdele. Fyn indtager en Mellemstilling, Tallene er ingen Steder særlig smaa. Vestjylland hævder sig nogenlunde hvad Faar og Kvæg angaar, men Hesteholdet og Svineholdet er ringe. Vendsyssel ligger lavt overalt.

Gives der nogle Forklaringer paa disse meget væsentlige Forskelle? Det kunde tænkes, at Sjælland særlig lagde Vægt paa Kvægavl, de andre Landsdele paa Kornavl. Dette kan have en vis Sandsynlighed for Lollands Vedkommende, og kan maaske ogsaa i nogen Grad gælde for Fyns, men det lyder ikke rimeligt for Vestjyllands og Vendsyssels.

Sjællands store Hestehold er tidligere blevet forklaret ved, at de sjællandske Heste var meget ringere end de øvrige Landsdeles, især Jyllands, der maatte derfor spændes flere Heste for Ploven paa Sjælland end i Jylland, og Bønderne maatte som Følge deraf holde flere Heste. Det er jo muligt — men direkte at slutte, at Hestenes Kvalitet var omvendt proportional med Antallet, gaar dog ikke, i hvert Fald vilde en saadan Slutning ikke være til megen Gavn for de mange vestjyske og vendsysselske Bønder, der slet ingen Heste havde. Sandsynligere lyder det maaske, naar der er sagt, at de sjællandske Bønder gennemgaaende havde mere Hoveri end de jyske, saa de af den Grund maatte holde flere Heste, men naar der tilføjes, at det store Hestehold medførte et lille Kvæghold paa Sjælland i Forhold til de øvrige Landsdele, synes det at være direkte forkert.

Naturligst vil det dog være at betragte Kvægholdet i Forhold til Gaardenes Størrelse. Ved Gaardenes Størrelse kommer to Ting i Betragtning, det dyrkede Areal og Hartkornsstørrelsen. I Hartkornsberegningen indgik foruden det dyrkede Areal ogsaa den beregnede Værdi af Gaardenes Andel i Enge, Skove og Over-

drev. For en Gaards Kornavl vil Størrelse og Bonitet af det dyrkede Areal være afgørende, for Kvægavlen vil Enge, Skove og Overdrev spille en betydelig Rolle, Størrelsen af Besætningerne maa derfor sættes i Relation til Gaardenes Hartkornsstørrelse.

Og her synes Forklaringen paa Forskellen i Kreaturhold for en stor Del at ligge. En løselig Gennemgang⁹⁾ af Gaardenes gennemsnitlige Hartkornsstørrelse efter Henrik Pedersens Tabeller i De Danske Landbrug viser, at Gaardene i Holbæk Amt havde det største Hartkornstilliggende, derefter følger Lolland og Østjylland, saa Fyn, Vestjylland og sidst Vendsyssel¹⁰⁾.

Ogsaa de Forskelle, der fandtes mellem de enkelte Byers Kreaturhold, finder for en Del deres Forklaring ved at sammenligne de paagældende Byers Hartkornstilliggende.

Tabel VII. *Sjælland, Holbæk Amt, 1682. Landsbyer.*

	Antal Gaarde	Htk	Dyrket Areal	Heste ialt	Heste pr. 100 Tdr. Htk.	Kvæg ialt	Kvæg pr. 100 Tdr. Htk.	Kvæg ialt	Faar pr. 100 Tdr. Htk.	Svin	Svin pr. 100 Tdr. Htk.
Audebo	6	30,61	144,7	29	94	38	123	38	123	20	65
Ll. Grandløse	5	37,70	150,7	22	58	15	40	43	113	7	18
Sørninge	8	38,96	218,7	30	77	41	105	43	110	7	18
Bognæs	6	42,07	317,8	33	79	32	76	52	124	11	26
Vented	8	58,34	219,7	23	40	24	41	2	4	7	12
Sdr. Vallinderød . .	8	60,42	310,5	43	72	77	128	48	80	15	25
Stenlille	9	58,74	315,8	38	64	48	82	35	59	23	39
Mørkøv	12	63,93	298,8	67	105	86	134	59	92	30	47
Bukkerup	12	110,64	523,5	55	50	57	51	72	65	28	25
Trønninge	11	113,19	389,3	91	85	111	97	80	71	74	66
Ialt	85	614,60	2899,5	432	70	529	86	472	77	223	36

Tabel VII viser en Række af de i Tabel I nævnte Byer med deres Hartkornsstørrelse, og Antallet af Heste, Kvæg, Faar og

⁹⁾ Da Præstemantallenes Angivelser af Byernes Gaardtal i saa mange Tilfælde er uoverensstemmende med Tallene i Henrik Pedersens Tabeller, kan en nøjagtigere Sammenligning kun i de færreste Tilfælde foretages.

¹⁰⁾ Fabricius anfører i Det danske Folks Historie V p. 227, at den gennemsnitlige Hartkornstørrelse paa en Bondegaard i Nordvestsjælland var 6,25 Tdr., paa Aarhusegnen 5—6 Tdr., i Vestjylland og Vendsyssel 4—5 Tdr.

Svin er beregnet pr. 100 Tdr. Htk. En Del af de i Tabel I forekommende ekstreme Forhold faar deres Forklaring af denne Tabel. Trønninges store Besætninger forklares saaledes ved, at dens Gaarde i Gennemsnit har over 10 Tdr. Htk. I Forhold til Hartkornsstørrelsen er egentlig kun dens Svinebestand imponerende.

Sørninges ringe Kreaturhold kan ogsaa forklares ved Gaardens smaa Hartkornstilliggender, de var ikke engang halvt saa store som Trønninges. I Forhold til Hartkornsstørrelsen er det Mørkøv og ikke Trønninge, som har de bedste Besætninger.

Men disse Beregninger udligner dog langt fra alle Forskelle, Venteds Kreaturhold er lige saa smaat i Forhold til Hartkornsstørrelsen som absolut. Hesteholdet pr. 100 Tdr. Htk. varierer for de i Tabellen forekommende Byer fra 40 til 105, Kvægholdet fra 40 til 134, Faareholdet fra 4 til 123 og Svineholdet fra 18 til 66.

Fra de andre Landsdele har jeg kun foretaget Undersøgelser over Hartkornsstørrelse og Kreaturhold for nogle Enegaardes Vedkommende i Fyn, Vestjylland og Vendsyssel. For Fyns Vedkommende omfatter Undersøgelsen 10 Gaarde. Den mindste, Nürnberg, Brylle Sogn, havde 1,72 Tdr. Htk.; den største Broholm, Brylle Sogn, havde 11,34 Tdr. Htk. Gennemsnitsstørrelse for Gaardene var 6 Tdr. Htk. Tilsammen havde de 10 Gaarde 51 Heste, 86 Stkr. Kvæg, 49 Faar og 35 Svin, ialt 221 Kreaturer. Gennemgaaende er Besætningerne paa Enegaardene betydelig større end i de fynske Landsbygaarde. Gennemsnittet pr. Gaard er 5 Heste, 8 Stkr. Kvæg, 5 Faar og 3—4 Svin, tilsammen 22 Kreaturer pr. Gaard, mens Landsbygaardene kun havde 12,6. I Reglen betyder mere Htk. en større Besætning, men der gives dog stærkt afvigende Undtagelser. Lille Eilstrup i Ubberud Sogn havde saaledes paa 6,15 Tdr. Htk. 8 Heste, 12 Stkr. Kvæg, 8 Faar og 6 Svin, mens Lille Appe, Brylle Sogn, 6,89 Tdr. Htk., kun havde 4 Heste, 5 Stkr. Kvæg, 2 Faar og 2 Svin. Mindst er Besætningen paa Brunsvig, Brylle Sogn, der med 2,72 Tdr. Htk. kun har 1 Hest, 1 Ko, 2 Faar og 1 Svin, mens Broholm har 12 Heste, 19 Stkr. Kvæg, 12 Faar og 10 Stkr. Svin.

For Vestjyllands Vedkommende omfatter Undersøgelsen 12 Gaarde med tilsammen 68,24 Tdr. Htk., knap 6 Tdr. i Gennemsnit. Den mindste Gaard, Skindtofte i Torstrup Sogn var paa 1,08 Tdr. Htk., den største, Gjaldbæk i Borris paa 12,86. Besætningerne laa betydeligt under de fyenske i Størrelse. Skønt det samlede Htk. var større, var der kun ialt paa Gaardene 22 Heste, 56 Stk. Kvæg, 45 Faar og 11 Svin, ialt 134 Kreaturer. Her stiger Besætningernes Størrelse ret jævnt med Hartkornstilligendet. Skindtoftes hele Besætning bestod i en Ko, Lille Skindbjerg, Dejbjerg Sogn, med 2,72 Tdr. Htk., havde en Ko og en Hest, samme Besætning som mange vestjyske Smaagaarde. Den bedste Besætning havde Store Skindbjerg, Dejbjerg Sogn, paa 10,28 Tdr., med 4 Heste, 13 Stkr. Kvæg og 2 Svin. Trods de beskedne Tal syntes ogsaa Vestjyllands Enegaarde at have noget større Besætninger end Landsbygaardene.

I Vendsyssel omfatter Undersøgelsen 15 Gaarde paa tilsammen 85,28 Tdr. Htk., altsaa med samme Gennemsnitsstørrelse som de vestjyske. Tilsammen havde de 15 Gaarde 33 Heste, 49 Stkr. Kvæg, 44 Faar og 10 Svin, ialt 136 Kreaturer; i Forhold til Hartkornet er det betydeligt mindre end de vestjyske, med de fyenske taaler det slet ikke Sammenligning. Især er det smaat med Svineholdet; af de 9 mindste Gaarde har kun en eneste en enkelt Gris. Flere af Gaardene har meget smaa Besætninger. Fuglsang, Vrejlev Sogn, 2,82 Tdr. Htk., har kun 2 Heste og 1 Ko. Lund, Vrejlev Sogn, 8,25 Htk., 2 Heste, 2 Køer og 2 Faar. Den største Gaard, Hestvang i Undested Sogn paa 12,44 Tdr. Htk. har 4 Heste, 10 Stkr. Kvæg, 10 Faar og 4 Svin.

I de foreliggende Tabeller er udelukkende benyttet Materiale fra Tællingen 1682. De viser altsaa kun Forholdene et bestemt Aar og paa en bestemt Aarstid. Kan dette ene Aar betragtes som et gyldigt Udtryk for den Tids Kvæghold? De andre Aars Kvægtællinger byder et rigt Materiale til Sammenligning, jeg har foretaget en saadan Sammenligning for to Landsbyers Vedkommende, Trønninge og Stenlille i Holbæk Amt. Trønninge havde, som det fremgaar af Tabel I, sammenlagt de fleste Kreaturer blandt de forekommende Landsbyer. Det forklares til en vis Grad ved dens

store Hartkornstilliggende; nu er Spørgsmaalet, om den i Almindelighed havde saa stort Kreaturhold? Det var langt fra Tilfældet, 1682 betegner et absolut Højdepunkt. 1678 havde den ialt 278 Kreaturer, mens den i 1682 havde 358. Herligheden varede kun kort, allerede 1683 var Tallet faldet til 261, det var især Kvæget, det var gaaet ud over, 61 mod 113 i 1682 var der kun, men iøvrigt var der Nedgang overalt. Og Nedgangen fortsattes. 1684 er der ialt 209 Kreaturer. Denne Gang er Nedgangen særlig voldsom for Hestene, de er gaaet ned fra 78 til 58. 1686 er der kun 175 Kreaturer, der er Nedgang overalt, særlig voldsom er den for Svinenes Vedkommende, deres Antal er 26 mod 45 i 1684. 1687 er der kun 161 Kreaturer tilbage. Der er nu Tale om en lille Fremgang for Svin og Faar, fra 26 til 28 og 46 til 51, men Kvæget er gaaet ned fra 46 til 33; af disse er de 20 Køer, 13 Ungnød og Kalve, Studene er helt forsvundne. I Procent er Nedgangen for Hestene 45 pCt., for Kvæget 72 pCt., for Faarene 50 pCt. og for Svinene 62 pCt. i Tiden 1682 til 1687.

Tallene for de enkelte Gaarde viser en ret jævnt fordelt Nedgang, den er størst for de Gaarde, som i 1682 havde de meget store Besætninger. Endnu i 1687 havde alle Gaarde 1 eller flere Heste. Kun en har hverken Køer, Faar eller Svin, og den havde hele Tiden været meget ringe stillet; endnu en mangler Faar, mens alle de andre har Køer saavel som Faar og Svin. En enkelt Gaard har endnu 25 Kreaturer, men den havde 53 i 1682.

Nedgangen i Trønninges Kreaturbestand er voldsom, men den er ikke enestaaende, for Stenlille gik det endnu værre. 1682 havde den ialt 144 Kreaturer. 1683 var der kun 103. Nedgangen havde været særlig stærk for Kvæget, fra 48 til 25. 1684 viser en lille Opgang til 116. Svinene er gaaet frem fra 17 til 27 og Faarene fra 24 til 33, mens Heste og Kvæg har fortsat Nedgangen. Men 1686 viser ny stærk Nedgang overalt. 58 Kreaturer er der nu tilbage, værst er det gaaet ud over Svinene, som viser en Nedgang fra 27 til 6, af Faarene er over Halvdelen væk (33 til 16). Og Nedgangen fortsættes med stor Styrke til 1687. Saa er der ialt kun 38 Kreaturer tilbage, 20 Heste, 6 Køer og 12 Faar.

Hestene har som i Trønninge klaret sig bedst, af Kvæget er der

kun 11 pCt. af Tallet i 1678, Faarene er reduceret lige saa kraftigt, og Svinene er helt forsvundne. Tallene fra de enkelte Gaarde frembyder et trist Billede i 1687. Een Gaard, den der hele Tiden har haft den største Besætning, har klaret sig nogenlunde. Den har endnu 4 Heste — Femtedelen af Byens samlede Bestand —, 3 Køer, Halvdelen af Bestanden, og 6 Faar, ligeledes Halvdelen af Bestanden. De andre Gaarde har hver to Heste tilbage, en har dertil en Ko og fire Faar, to hver 1 Ko, en 2 Faar og to Gaarde slet ingen Husdyr udover Hestene. Man bemærker, at der nu kun er 8 Gaarde, en af Bønderne har altsaa maattet gaa fra Gaarden, som saa er blevet øde. Den stærke Reduktion af Besætningerne maa have betydet en Katastrofe for Bønderne, Ernæringsmulighederne maa være blevet ganske overordentlig forringede.

Hvad kan have foraarsaget denne voldsomme Nedgang? Først og fremmest maa man bemærke, at Beretningen fra Trønninge er indsendt d. 30. Marts, Tællingen maa være foregaaet de nærmest foregaaende Dage. Indberetningen fra Stenlille er ikke dateret, men den maa hidrøre fra omtrent samme Tidspunkt, og det var just det Tidspunkt paa Aaret, da Besætningerne i Almindelighed har været mindst, det mest mulige har været slagtet, nogle Kreaturer er maaske ligefrem døde af Sult, og der er endnu ikke begyndt at komme Føl, Kalve og Lam. Aarstiden alene kan dog langtfra forklare den stærke Nedgang, men denne finder vel sin tilstrækkelige Forklaring i, at to for Kvægavlen ødelæggende Fænomener havde optraadt samtidigt, nemlig Misvækst og Kvægsyge. Den sidste Halvdel af Firserne var meget daarlig Aar for Landbruget, 1686 skal have været et rent Misvækstaar, dette omtales ikke i Præsteindberetningerne, derimod tales der flere Gange om Sygdom baade hos Faar og Kvæg; Kvægsygen omtales som en Lungesygdom, Faaresygens Art omtales ikke nærmere. Misvæksten har medført Sultefodring, og de afkræftede Dyr har saa ikke kunnet modstaa Sygdommens Angreb, de er døde i Massevis.

Det er dog et Spørgsmaal om den voldsomme Nedgang, der ramte Trønninge og Stenlille, var fælles for alle Landsbyerne, og det synes ikke helt at være Tilfældet. Gennemlæsning af en Række

Indberetninger tyder vel paa stor Nedgang overalt, men ingen Landsbyer syntes at være blevet saa haardt ramt som Stenlille.

Imidlertid fremgaar det heraf, at man ikke kan danne sig noget paalideligt Skøn over Kvægholdet ved at holde sig til Tallene for et enkelt Aar, en Undersøgelse fra 1686 eller 1687 vilde give et ganske andet Billede, end den fra 1682 har givet.

Præsternes Kreaturhold var af en ikke ganske ringe Betydning i Datiden, det laa i alle Tilfælde højt over Bondegaardenes, og mange Præster havde større Besætninger end de smaa Hovedgaarde. En Undersøgelse af Kreaturholdet paa en Række Præstegaarde i de forskellige Landsdele giver nedenstaaende Resultat:

I Gennemsnit pr. Præstegaard:

	Heste	Kvæg	Faar	Svin	Kreaturer ialt
Sjælland	11,8	21,1	6,3	6,6	45,8
Lolland	7,7	15,4	11,1	6,8	39,0
Fyn	7,4	15,8	10,7	4,6	38,5
Østjylland	5,6	10,3	10,1	3,5	29,5
Vestjylland	4,3	12,1	10,5	2,1	29,0
Vendsyssel	4,1	9,8	9,2	2,6	25,7

I det væsentlige svarer Forholdene mellem Præstegaardenes Besætninger til Forholdet mellem Bondegaardenes i de paagældende Landsdele. Som Sjælland begge Steder indtager Førstepladsen, besætter Vendsyssel Sidstepladsen, de vendsysselske Præster er dog ulige bedre stillet end deres Sogneborn.

Mens de sjællandske Præster særlig havde stort Kvæghold, var de lollandske førende hvad Svineholdet angaar, de jyske Præster havde som Regel en Del Stude, enkelte af dem havde mange.

De største Besætninger paa Præstegaarde forekom i Holbæk Amt. Præsten i Nr. Jernløse havde saaledes 10 Heste, 7 Køer, 12 Ungnød og Kalve, 8 Stude, 16 Faar, 6 Geder og 4 Svin, ialt 69 Kreaturer paa Præstegaarden, og dertil drev han en Ødegaards Jorder, paa hvilken han holdt 5 Heste, 4 Køer, 5 Ungnød og 6 Stude, ialt ejede han saaledes 89 Stkr. Kvæg. Præsten i Jyderup havde 15 Heste, 9 Foler og Føl, 10 Køer, 22 Ungnød, 3 Stude og 8 Svin, ialt 67 Kreaturer, Faar holdt han ikke, han har aabenbart specialiseret sig om Heste og Kvæg. Overhovedet var det ret almin-

deligt, at Præsterne i Holbæk Amt ikke havde Faar, 8 af 18 mangler dem ganske. Hovedvægten er saa afgjort her lagt paa Kvæget og inden for det igen paa Opdrættet, i 10 af 18 Tilfælde er det større end Antallet af Køer og i tre lige saa stort.

Ogsaa adskillige lollandske Præster havde smukke Besætninger, Præsten i Radsted havde saaledes 11 Heste, 3 Foler, 16 Køer, 12 Ungnød og Kalve, 24 Faar og 8 Svin, ialt 74 Kreaturer. Faare- og Svinebesætningerne var overalt store i de lollandske Præstegaarde, Stude forekom derimod sjældent og kun i ringe Antal.

De fynske Præsters Besætninger var gennemgaaende som de lollandske, naar bortses fra det mindre Svinehold, den største Besætning har Præsten i Ottrup med ialt 67 Kreaturer.

De østjyske Præsters Besætninger ligger mærkbart under Øboernes, naar Faareholdet undtages; indenfor Kvægholdet spiller Studedefningen en stor Rolle, Studeholdet er afgjort større end paa Øerne. Der forekommer ingen særlig store Besætninger, men enkelte meget smaa, Præsten i Kolind har kun 2 Heste, 1 Ko, 4 Faar og 2 Svin.

I Vestjylland er Heste- og Svinebesætningerne smaa. Ungkvæg og Stude spiller en stor Rolle, og mange af Præstegaardene holder store Faareflokke. Ingen Præstegaarde har særlig store Besætninger og ingen af dem særlig smaa. Det samme gælder for Vendsyssels Vedkommende, her er Hestebesætningerne endnu en Tak mindre end i Vestjylland, Svinebesætningerne er ogsaa særdeles smaa, ligesom hverken Kvæg eller Faar forekommer i større Antal. Et Par Præstegaarde mangler Svin, men ellers har alle Gaardene Heste, Køer, Faar og Svin.

Man har altid hørt Rationalismens Præster roses som dygtige Landmænd, der foregik deres Sognebørn med gode Eksempler. Fra Ortodoksiens Præster har man aldrig hørt om nogen betydelig agrarisk Indsats. Det foregaaende viser, at de i hvert Fald som Kvægavlere har været fremragende, paa dette Punkt har de sandsynligvis ikke staaet tilbage for Rationalismens Præster.

Selv om mange Præstegaarde havde store Besætninger, fandtes de største Besætninger dog paa Hovedgaardene. Tabel VIII viser

Besætningerne paa en Række Hovedgaarde i Holbæk Amt, ordnede efter Hartkornsstørrelse.

Tabel VIII. Sjælland, Holbæk Amt. 1682. Hovedgaarde.

	Hk.	Tdr. Ld. dyrket Areal	Heste	Føler og Føl	Heste ialt	Køer	Ungnød og Kalve	Stude	Kvæg ialt	Faar	Svin	Bistader
Mørkegaard ..	21,35	79,5	15	18	33	23	25	—	48	25	34	15
Bonderup	22,86	84,5	7	3	10	15	22	34	71	10	19	—
Torup	29,31	108,1	4	—	4	6	14	12	32	53	—	—
Merløsegaard ..	29,47	112,4	10	4	14	12	10	4	26	4	8	2
Aggersvold ...	32,16	96,1	8	3	11	18	36	41	95	40	24	—
Tersløsegd. ...	35,18	127,4	2	5	7	10	20	38	68	—	16	—
Hørbygaard ...	43,71	156,6	7	3	10	13	20	28	61	30	16	2
Knabstrupgd. .	44,28	155,2	6	2	8	5	2	8	15	30	6	4
Hagestedgd. . .	51,74	151,8	7	6	13	13	14	34	61	30	18	—
Søgaard	54,47	204,0	—	—	—	—	11	38	48	—	18	—
Eriksholm ...	56,55	174,2	12	—	12	52	19	48	119	—	11	13
Frydendal	75,15	215,9	7	2	9	29	11	—	40	13	10	—
Vognserup	78,26	182,3	3	2	5	50	12	58	120	—	11	—
Tølløsegd.	88,53	305,0	6	—	6	80	7	—	87	49	8	1
Ialt....	673,02	2163,0	84	48	141	326	223	343	890	284	199	37

Man fæster sig først og fremmest ved de smaa Hestebesætninger, Herregaardene havde; de var i mange Tilfælde ikke større end Bøndernes og i Gennemsnit ikke saa store som Præsternes. Kun én Hovedgaard, den mindste af de foreliggende, Mørkegaard, havde et stort Hestehold. Naar Torup kun har 4 og Søgaard slet ingen, hænger det sammen med, at de blev drevne sammen med henholdsvis Eriksholm og Tølløse. Iøvrigt finder de smaa Hestebesætninger deres Forklaring ved Hoveriet; Bønderne udførte alle Kørsler og andet Arbejde, som krævede Heste.

Kvægholdet er uensartet, nogle lægger Vægt paa Køer og Ungkvæg, det er Mejeribruget, som har vundet Indpas dersteds. Det gælder især for Mørkegaard, Tølløse og Frydendal. De fleste Gaarde har dog ogsaa en Del Stude, men der findes ingen udprægede Studegaarde. Store Besætninger af Køer og Stude samtidigt har Aggersvold, Eriksholm og Vognserup. Knabstrup har

en overordentlig ringe Kvægbesætning. Antallet af Faar varierer ret stærkt, fire Gaarde har ingen Faar, for Eriksholm og Søgaard betyder det dog blot, at Faarene er samlede paa den anden Avlsgaard.

Svineholdet er ret rigeligt, ogsaa her ligger den lille Mørkegaard i Spidsen. Mørkegaard og Aggersvold har langt de bedste Besætninger i Forhold til Hartkornsstørrelsen.

Tabel IX. Lolland, Aalholm Amt. 1682. Hovedgaarde.

	Htk.	dyrket Areal	Heste	Føler og Føl	Heste ialt	Køer	Ungnød og Kalve	Stude	Kvæg ialt	Faar	Svin	Bistader
Dansted	21,08	71,1	6	5	11	6	6	2	14	12	14	4
Sædingegd.	33,02	114,7	4	4	8	6	6	6	18	8	6	—
Aarsmarke	33,88	104,4	6	—	6	20	12	22	54	9	10	—
Bramslykke	33,92	136,8	5	1	6	14	20	30	64	30	—	—
Havlykkegd.	34,31	101,3	2	—	2	6	6	8	20	8	7	3
Berridsgd.	37,08	115,6	7	3	10	42 ¹	21	3	65	51	65 ²	8
Orebygd.	37,85	172,3	10	4	17	16	16	2	34	24 ³	16	3
Nørregd.	41,55	158,0	2	—	2	—	—	92	92	—	—	—
Nielstrup.	51,04	159,4	2	—	2	40	22	34	94	16	3	—
Engestofte	54,96	192,7	—	—	—	23	19	16	58	27	11	—
Højbygd.	58,79	211,6	10	—	10	26	9	3	38	17	34	—
Krenkerup	58,84	202,1	14	8	22	20	43	60	123 ⁴	10	70	—
Kjærstrup	59,83	227,5	4	—	4	30	20	18	68	40	6	—
Lungholm	71,40	238,6	3	6	9	33	10	14	57	—	10	—
Thostrup	71,98	175,2	11	3	14	20	20	10	50	20	24	—
Bremersvold	84,38	252,8	6	2	8	9	16	8	33	11	9	—
Ialt.	783,91	2634,1	92	36	128	305	246	328	879	283	285	18

¹ 39 Køer, 3 Tyre. ² 19 Soer, 46 smaa Grise. ³ Faar og Geder.

⁴ Hollænderne desuden 1 Tyr, 50 Køer, 4 Lam, 6 Svin.

Tabel IX viser Forholdene paa lollandske Hovedgaarde. Hesteholdet er gennemgaende endnu mindre end paa Sjælland, en saa stor Gaard som Engestofte har slet ingen Heste, Nørregaard og Nielstrup kun to hver, ikke en eneste Gaard har en stor Hestebesætning. Kvægholdet er ligeledes mindre end paa Sjælland, Berridsgaard og Nielstrup har et større Antal Køer, kun Krenkerup og Nørregaard har store Studebesætninger. Nørregaard er

en typisk Studegaard, udover et Par Heste holdes der kun Stude paa den. Faareholdet er ikke imponerende, Berridsgaard og Kjærstrup har dog store Faareflokke. Krenkerup og Berridsgaard har ganske usædvanlig store Svinebesætninger, Berridsgaard er desuden enestaaende ved i saa høj Grad at lægge Vægt paa Produktion af Smaagrise, 19 Søer paa en Gaard har været et for de Tider overordentlig imponerende Tal. Krenkerup og Berridsgaard møder overhovedet med de bedste Besætninger, Lungholms Besætning er meget lille, ikke stort mere end et Kreatur pr. Td. Htk.

Af fynske Hovedgaarde omfatter Undersøgelsen 21 med tilsammen 772,61 Tdr. Htk., den mindste er Lindved med 16,22 Tdr., den største Søbysøgaard med 63,79. Disse 21 Hovedgaarde har tilsammen 111 Heste, 49 Foler og Føl, 250 Køer, 250 Stkr. Ungkvæg, 400 Stude, 368 Faar og 147 Svin. Besætningernes Størrelser og Fordeling ligner meget de lollandske, naar undtages, at Svinebesætningerne er meget mindre. Hestebesætningerne er alle smaa, Kvægbesætningerne ikke særlig store, kun en enkelt Gaard, Rugaard, har specialiseret sig med en stor Besætning af Køer, den har tre Heste og 60 Køer, men hverken Faar eller Svin. St. Knuds Kloster og Lundsgaard havde specialiseret sig om Studedefning uden dog at have særlig store Studebesætninger, henholdsvis 36 og 32. Den største Besætning i Forhold til Hartkornet havde Hollufgaard (32,25 Tdr. Htk.) med 5 Heste, 10 Køer, 21 Ungnød og Kalve, 41 Stude og 28 Faar og Svin. En meget lille Besætning havde Rønninge Søgaard (38,36 Tdr. Htk.) med 4 Heste, 10 Køer, 5 Ungnød, 12 Faar og 5 Svin. Fire Gaarde havde ingen Faar, det var der, hvor man særlig havde lagt Vægt paa Stude eller Kohold. Næsten alle Svinebesætninger er ganske smaa, Hasmark og Nislevgaard havde dog en Snes Stykker hver.

Af østjyske Hovedgaarde omfatter Undersøgelsen 33 med tilsammen 1654,83 Tdr. Htk., den mindste er Moesgaard med 18,45 Tdr. Htk., den største Bygholm med 115,13. Disse 33 Gaarde har tilsammen 211 Heste, 89 Foler og Føl, 149 Køer, 233 Stkr. Ungkvæg, 2387 Stude, 587 Faar og 98 Svin. Tallene viser, at Studeholdet var det aldeles overvejende. Alle Gaardene havde store

Studebesætninger, Høgholm har 220, Palsgaard 174, Gl. Estrup, Marselisborg og Bygholm 160 hver, ialt havde 12 over 100 Stude. Adskillige Gaarde havde udelukkende specialiseret sig om Studefedning, de havde hverken Køer eller Ungkvæg. Det gælder bl. a. Marselisborg, Palsgaard, Vosnæs, Skjærvad, Meilgaard og Østergaard. Andre havde ganske enkelte Køer foruden Studene, saaledes Bygholm (5), Skjærvad (4), Barritskov (5) og Kjerbygaard (2). Store Besætninger af Køer forekom overhovedet ikke, Gl. Estrup naede højst med 16, Ungkvæget var ogsaa alle Steder faatalligt, Rosenholm havde flest med 39. Hestebesætningerne var de fleste Steder smaa. Undtagelser var Stadsgaard, som havde 34 Heste og 7 Foler, Marselisborg med 11 og 25 og Lungbygaard med 16 og 27.

De store Studegaarde holdt almindeligvis ikke Faar, Høgholm, der havde den største Studebesætning, havde dog dertil 80 Faar. Stadsgaard havde flest med 100, Rosenholm havde 50. Svin fandtes kun paa 12 Gaarde, de fleste Steder i meget smaa Tal, kun Marselisborg havde en større Svinebesætning med 31.

Af vestjyske Hovedgaarde omfatter Undersøgelsen 21 med tilsammen 804 Tdr. Htk. Den mindste er Fæstergaard med 16,88, den største Estvadgaard med 74,77 Tdr. De 21 Gaarde har tilsammen 70 Heste, 18 Foler og Føl, 129 Køer, 163 Ungnød og Kalve, 779 Stude, 426 Faar og 43 Svin. Som i Østjylland ligger Hovedvægten paa Studeholdet, selvom de ikke her spiller en saa afgjort dominerende Rolle. De enkelte Gaardes Studebesætninger var da heller ikke saa imponerende som de østjyskes. Lønborggaard havde flest med 106, Estvadgaard havde 90, Rydhave og Lindbjærg havde hver 76, Lundenæs 74. Til Gengæld havde alle de vestjyske Gaarde Køer, selv om Tallene alle Vegne var smaa. Flest havde Estvadgaard med 14. Ungkvæget var ligeledes faatalligt, Grubbesholm havde 24, Lønborggaard 21. Hestebesætningerne var alle Steder meget smaa, højst naede Kvistrup med 11. 3 af Gaardene havde ingen Faar, de største Faarebesætninger havde Estvadgaard og Nørholm, begge med 60. Svineholdet var ganske ringe overallt.

Tabel X. *Vendsyssel, Børglum, Aastrup og Sejlstrup Amter, 1682.*
Hovedgaarde.

	Tdr. Htk	Tdr. Ld. dyrket Areal	Heste	Foler og Føl	Heste ialt	Ungnod og Kalve	Stude	Stude	Kvæg ialt	Faar	Svin	Bistader
Skjørholt ¹ . . .	11,65	141,1	4	2	5	8	16	6	30	18	3	2
Aas	13,76	47,1	3	2	5	—	6	22	28	18	2	—
Ormholt	15,91	83,0	11	2	13	4	8	10	22	10	4	—
Hvidstedgd. . .	19,37	201,7	4	3	7	—	6	38	44	34	—	5
Hæstrupgd. . .	20,18	137,5	2	2	4	4	8	20	32	10	8	—
Lundergd. . . .	20,49	129,6	2	1	3	4	8	22	34	—	6	—
Linderumgd. . .	20,58	136,9	6	2	8	7	8	30	45	24	4	2
Eskjær	24,43	234,7	6	—	6	6	10	36	52	30	4	1
Bollergd.	26,38	172,0	6	6	12	6	2	38	46	16	6	—
Tidemandsholm	27,06	143,0	7	9	16	7	13	25	45	24 ²	—	—
Odden	31,72	243,3	6	—	6	6	—	54	60	30	6	1
Bangsbo	32,71	178,1	5	3	8	6	—	53	59	15 ³	6	—
Lengsholm	33,48	144,0	6	2	8	8	6	44	58	36 ⁴	4	—
Vrejlev												
Kloster	35,34	307,4	7	6	13	9	5	112	126	25 ⁵	9	—
Elkjær	35,75	124,8	4	2	6	6	6	54	66	16	4	—
Aagaard	44,88	322,9	4	5	9	26	49	7	82	61	2	—
Oxholm	46,43	223,0	9	8	17	8	6	52	66	31	5	—
Baggesvogn. . . .	46,72	233,3	10	3	13	8	16	60	84	12 ⁶	16	4
Sæbygd.	48,15	314,0	6	2	8	4	20	16	40	20	8	—
Sejlstrup	48,20	131,8	10	2	12	10	16	40	66	32	8	—
Børglum												
Kloster	49,23	216,2	5	2	7	5	2	8	15	14	9	—
Skovgaard	55,60	283,4	15	13	28	11	24	130	165	24	9	—
Bratskov	70,69	215,0	8	2	10	6	4	110	120	34	—	—
Hundslund												
Kloster	92,50	358,8	6	8	14	6	37	152	195	21	17	—
Voergaard	97,94	196,1	19	6	25	68	36	182	226	51	10	—
25.	969,16	4820,7	171	92	263	173	302	1331	1806	586	150	14

¹ En meget ringe Herregaard, bemærker Præsten. ² 16 Geder. ³ 5 Geder.

⁴ 4 Geder. ⁵ Faar og Geder. ⁶ 20 Geder.

Tabel X, vendsysselske Hovedgaarde.

De vendsysselske Hovedgaarde giver et ganske andet Billede end Bonde- og Præstegaarde fra samme Landsdel. Kreaturholdet

er baade stort og alsidigt. Af Heste har de flere end nogen anden Landsdel. Indenfor Kvægavlen er Hovedvægten som de andre Steder i Jylland fornemmelig lagt paa Studeholdet og der findes store Studebesætninger paa Voergaard, Hundslundkloster og Skovgaard, men saa godt som alle Gaarde har desforuden Køer, dog forekommer der kun et Sted et nogenlunde stort Kohold; derimod har mange Gaarde et anseligt Opdræt. Faareholdet er paa de fleste Gaarde stort, kun en Gaard har slet ingen Faar; dertil findes der nogle Steder ret store Gedeflokke. Svineholdet er ikke stort, men dog langt større end i Øst- og Vestjylland. Flere af Gaardene har særdeles store Besætninger. Voergaard ialt 312 Kreaturer, Hundslund Kloster 247 og Skovgaard 224. Vrejlev Kloster med det ikke særlig store Hartkornstilliggende har 173.

Sammenligner man Landsdelene faar man:

	Pr. 100 Tdr. Htk.				
	Heste	Køer	Faar	Svin	Kreaturer ialt
Sjælland	21	133	42	30	226
Lolland	16	113	36	36	201
Fyn	21	118	48	19	206
Østjylland	18	162	36	6	222
Vestjylland	11	134	53	5	203
Vendsyssel	28	186	60	15	288

Resultatet afviger stærkt fra Forholdene for Bønder og Præster. Vendsyssel, som begge Steder var afgjort ringest stillet, har her langt de største Besætninger undtagen for Svinenes Vedkommende. Lolland er Nr. 1 hvad Svinene angaar, men staar daarligst med Kvæget og er sammenlagt Nr. sidst. Østjylland rager frem med Kvæget, Vestjylland med Faarene. Sjælland har intet helt fremragende og intet helt daarligt.

Var der nu lige saa store Svingninger i Hovedgaardenes Besætningers Størrelse, som det viste sig at være Tilfældet med Bøndergaardene? Forholdene er undersøgt for to sjællandske og to østjyske Hovedgaardes Vedkommende. De sjællandske er Vognserup og Frydendal i Holbæk Amt. Paa Vognserup var der stor Fremgang i Besætningen fra 1682 til 1683. For Heste 13 til

23, Køer 50 til 70, Ungkvæg 12 til 22, Stude 58 til 90 og Svin 11 til 56. Men 1683 blev et Kulminationspunkt. Hestene fortsætter ganske vist Fremgangen i 1684 til 36, og Køerne gaar ogsaa en Smule frem, men for Ungkvæg, Stude og Svin falder Tallene stærkt, til Gengæld har Gaarden faaet 40 Faar. 1686 viser stærk Nedgang. Heste fra 36 til 23, Svin fra 46 til 11, Køer fra 76 til 32, Stude fra 58 til 32. Ungkvæget er derimod gaaet frem fra 10 til 40, man har aabenbart gjort en Kraftanstrengelse formodentlig i Form af Indkøb for at holde Kvægbesætningen oppe. Den har dog ikke slaaet til, 1687 er der kun 32 Køer, 17 Stkr. Ungkvæg og 15 Stude tilbage, ialt 62 Stkr. Kvæg mod 182 i 1683. Som Grund for det ringe Kvæghold anfører Præsten, at en slem Lungesot gennem halvandet Aar har hærget Gaardens Besætning. Svinene var i 1687 gaaet frem til 15.

Paa Frydendal var Besætningen 1682 meget lille i Forhold til Gaardens Hartkorn: 9 Heste, 40 Stkr. Kvæg, 13 Faar og 10 Svin. 1683 viser lidt Fremgang overalt. Saa har man aabenbart besluttet at lægge mere Vægt paa Kreaturholdet, for 1684 viser større Fremgang og Fremgangen fortsættes i 1686, da der ialt var 10 Heste, 30 Køer, 26 Stkr. Ungkvæg og 11 Stude, 24 Faar og 16 Svin, men 1687 kommer Nedgangen ogsaa her. Studene er borte, Ungkvæget er reduceret til 14, Køerne til 28, Faarene til 16 og Svinene til 14.

De østjyske Hovedgaarde er Marselisborg og Vilhelmsborg. Marselisborgs Studehold kulminerer i 1682 med de 160, 1683 er Tallet sunket til 140, 1684 viser Fremgang til 156, 1687¹¹⁾ er det imidlertid faldet til 75. Hestene viser endnu stærkere Nedgang. 1682 var der 36, 1687 er der kun 6. Svinebesætningen klarer sig bedre, 1687 er der 24.

Vilhelmsborg havde stor Nedgang fra 1682 til 1683. Heste fra 14 til 8, Køer fra 12 til 10, Ungkvæg fra 6 til 0. Stude fra 104 til 60, Faar og Svin fra 40 til 30. 1684 er Studene gaaet frem til 75, det andet har holdt sig uforandret, men 1687 er der kun 1 Hest og 40 Stude tilbage; Køer og Ungkvæg, Faar og Svin er

¹¹⁾ Tallene for Tællingen 1686 mangler for Marselisborg og Vilhelmsborg.

ganske forsvundet. De for Kreaturholdet saa katastrofale Forhold i Firsernes Midte har altsaa lige saa fuldt ramt Hovedgaardenes som Bøndergaardenes Besætninger.

Hvor stor Betydning Kreaturholdet har haft for Landbrugets Økonomi i Datiden er ikke helt klart, men den har aabenbart været meget stor. Meget tyder paa, at Bønderne holdt saa store Besætninger, som deres Gaarde overhovedet kunde føde. I gode Aar er Besætningerne derfor vokset, og i daarlige Aar er de skrumpet ind. Det samme har vel i det væsentligste været Tilfældet for Hovedgaardenes Vedkommende, selvom de vel nok har haft nogen større Modstandskraft i daarlige Aar.

Man kan vel ikke direkte slutte, at Levestandard og økonomisk Stilling overhovedet var direkte afhængig af Kvægholdets Størrelse, men en vis maaske ret snæver Sammenhæng har der sandsynligvis været mellem dem. De mange vestjyske og vendsysselske Bønder, der havde en Hest, et Par Køer og to-tre Faar, har uden Tvivl ofte maattet leve paa Smalkost, mens de sjællandske Bønder, der i gode Aar kunde have op imod et halvt hundrede Kreaturer, ikke har behøvet at savne Smør og Sul, og de har rimeligvis ogsaa kunnet tage nogle Dalere hjem ved at sælge et Par Stude eller nogle Ungkreaturer nu og da. Nu var der ganske vist ogsaa sjællandske Bønder, der efter Besætningerne at dømme sad meget smaat i det, og enkelte vestjyske og vendsysselske Bønder kunde have nogenlunde hæderlige Besætninger, men stort set har man vist Lov at slutte, at Øernes og Østjyllands Bønder var betydeligt bedre økonomisk stillede end Vestjyllands og Vendsyssels. Til Gengæld blev de vel saa trykket lidt haardere af Herremændene.

Selvom Øernes Bønder gennemgaaende sad nogenlunde godt i det, var de dog ikke garderet mod Ulykker i Form af Misvækst og Kvægsyge, saa Levefoden har sikkert ogsaa der været meget lav i Aarene omkring 1687.

Mens Bøndernes Besætningers væsentligste Opgave vel har været at yde Naturalier i Form af Mælk, Kød, Flæsk og Uld, skulde Hovedgaardenes Besætninger først og fremmest gøres i Penge.

Hvilken Metode var i saa Henseende den mest hensigtsmæssige? Øst- og Vestjyder holdt fornemmelig paa Stedefedningen, paa Øerne var Kobestanden flere Steder dominerende, men de fleste foretrak dog her de blandede Besætninger. Som det ses af det foregaaende, er Forholdet mellem Landsdelenes Kreaturhold et ganske andet end for Bøndernes og Præsternes Vedkommende, dette udelukker til en vis Grad, at man kan forklare Forskellene mellem Landsdelene ved geografiske Aarsager, dog maa de lollandske Hovedgaardes relativt smaa Besætninger sikkert forklares ved, at Hovedvægten her er lagt paa Kornavl.